

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2020.4.06>

Олег СКРИПКІН

Соціально-психологічні аспекти реінтеграції українських комбатантів у мирний соціум: запити й очікування

OLEG SKRYPKIN. Socio-psychological aspects of the reintegration of Ukrainian combatants into a peaceful society: requests and expectations. *When combatants returning to a peaceful situation, they have a specific socio-psychological needs and requests. These needs are generally universal in nature, but they are extremely pronounced in the case of taking part in combat as a prerequisite for the occurrence of the phenomenon. This article is devoted to the consideration of the domestic aspects of these requests during the reintegration of Ukrainian combatants into a peaceful society according to the research practice of 2015–2019. In particular, the author consider the desire to be understood and not condemned, socially recognized and accepted, while with a higher status, the effect of being overwhelmed by certain realities of peaceful life and reducing the thresholds of sensitivity to negative social influences.*

Key words: *participation in combat, reintegration, requests of combatants.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Участь у бойових діях загальноновизнано вважається в світі комплексом стресогенних чинників найвищої міри інтенсивності та негативності за наслідками. Тим, хто пройшов випробування війною, опиняються перед необхідністю переоцінювання найважливішої земної цінності – життя людини. До того ж, активна участь людини у військовому конфлікті безумовно змінює її світогляд, формує її нові соціально-психологічні потреби, з яких витікають принципово нові запити до оточуючого соціуму після повернення до мирного життя. Ці потреби загалом мають універсальний характер, проте, в даному випадку вони набувають надзвичайного ступеню виразності.

Зазначені запити учасників бойових дій далеко не завжди є зрозумілими та прийнятними для більшості інших людей, які їх оточують у мирному житті. Наслідком цього нерідко стає нерозуміння мотивів поведінки комбатантів, відторгнення їх потреб, що у відповідь може викликати широкий спектр негативних реакцій останніх – від формування депресивних станів до проявів агресії, а також виникнення різноманітних психічних захворювань. Саме тому проблеми соціально-психологічні проблеми реінтеграції ветеранів війни до мирного суспільства останнім часом привертають увагу українських дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду зазначеної проблеми протягом останніх років присвячено діяльність значної кількості вітчизняних наукових організацій та окремих дослідників. Зокрема, дослідженням цієї проблеми на вітчизняних теренах займалися О.М. Кокун, Н.А. Агаєв, І.О. Пішко, Н.С. Лозінська [2], О.В. Чісліцька [3]. Результати їх роботи переконливо свідчать як про наявність цієї проблеми в Україні загалом, так і про певні аспекти її існування, що є характерними саме для українського суспільства.

Проте, загалом вітчизняні дослідження, попри їх численність та спрямованість спрямовані лише на вивчення певних аспектів наслідків участі людини в бойових діях, перш за все, медико-психологічних – розвитку бойового стресу, отриманих бойових психічних травм у формі посттравматичного стресового розладу, депресивних розладів тощо. Також вони недостатньо чітко розкривають сутність самих потреб і запитів, що виникають у ветеранів війни в умовах мирного соціуму.

При цьому з цілком зрозумілих причин й досі чітко не засвідчено, наприклад, що додатково сприяє нерозумінню ветеранів війни

представниками різних верств населення постійне й цілеспрямоване ведення “чорної” пропаганди з боку Російської Федерації, а також формальне відношення до вирішення зазначеної проблеми представниками влади. У підсумку це формує у багатьох громадян країни байдуже, а де-інколи й вороже ставлення до учасників бойових дій на сході України, нерозуміння та ігнорування їх потреб і запитів. Нерозуміння з боку суспільства, відсутність підтримки, у свою чергу, привело до того, що багато хто з ветеранів війни, несучи в собі заряд жорстокості та зіткнувшись з байдужістю, встали на шлях злочинності, або, зневірившись у своїй потребі суспільству, покінчили життя самогубством.

Заначене формує **мету статті**, яка полягає у необхідності висвітлення результатів відповідним чином спрямованого дослідження та додаткового роз’яснення тих основних соціально-психологічних потреб ветеранів війни, що виникають та демонструються ними оточуючим при поверненні до мирного соціуму.

Викладення основного матеріалу. Дослідження зазначеної проблеми проводилося ініціативним робочим колективом за участю автора протягом 2015–2018 років з використанням методів спостереження, бесіди та інтерв’ю, експертних оцінок, аналізу та інтерпретації даних. Зокрема, було досліджено свідчення близько 220 учасників бойових дій з числа як кадрових військовослужбовців, так мобілізованих за призовом, а також добровольців-учасників бойових дій.

За результатами дослідження встановлено такі основні потреби ветеранів війни, які сформували відповідні запити із визначенням механізмів їх формування:

1. *У деяких учасників бойових дій, перш за все, у тих, кому довелося вбивати бійців противника, відзначається яскраво виражене бажання бути зрозумілим (близько 42%).*

Для розуміння механізму формування цієї потреби перш за все слід визначити наступне. Мораль як частина психологічної структури особистості забезпечує ціннісну оцінку людиною соціальних явищ, процесів, вчинків своїх та інших людей у неусвідомлюваний для неї спосіб. Формується вона на основі так званих психологічних рефлексів, що виникають у людини внаслідок тривалої дії остраху соціального засудження та неусвідомлюваних механізмів психологічного захисту.

Водночас, морально-етичні принципи соціуму європейського типу засуджують насилля (як психічне, так і перш за все фізичне) однієї людини над іншою та найвищу форму його прояву – позбавлення життя, тобто, вбивство. І хоча вбивство ворога на війні далеко не завжди є результатом усвідомленого прагнення до насильства (ворога можна вбити, і захищаючись, або захищаючи від агресії інших – родину, кохану, товаришів по службі і т.ін.), але акт позбавлення життя іншої людини у розумінні нормальної особистості від цього не втрачає свого екзистенційного психологічного сенсу.

До речі, цей психологічний феномен є давно відомим у військовій психології як такий, що де-інколи буквально фізично стримує людину від вбивства ворога в бою. Дослідження генерала Маршалла, проведені у армії США одразу після Другої світової війни у 1947 році (результати яких пізніше знайшли своє відображення у фільмі "The Truth About Killing"), встановили, що в бою приблизно у 25% американських солдатів і офіцерів настав тимчасовий параліч або руки, або вказівного пальця. Причому, у лівшій наставав параліч лівої руки – тобто, саме тієї руки або того пальця, які потрібні для стрільби. Після поразки Німеччини за даними архівів III Рейху встановили, що ця ж проблема переслідувала і німецьких солдатів, і теж траплялася близько у 25% особового складу. Такий психосоматичний ефект, який у деяких джерелах отримав назву "ефекту замороженого пальця" давала саме підсвідома заборона вбивати іншого.

Інакше ця внутрішня заборона виявлялася у тому, що лише менше 25% солдатів і офіцерів бойових піхотних частин армії США під час бою стріляли в бік противника. І тільки 2% свідомо цілилися у ворога.

Таким чином, у комбатанта на ґрунті самозвинувачення за вбивство часто формується умовний комплекс "провини" перед іншими, цивільними людьми, які нікого не вбивали. Виникає страх звинувачення за те, що йому довелося порушити один з основних існуючих морально-етичних принципів соціуму, на що накладається як сама закритична стресовість епізоду (одного, чи численних), так і нерідко – негативний релігійний контекст сприйняття вчиненого.

Тому ветерани війни після повернення хочуть отримувати в контакті з оточуючими такий зворотний зв'язок, який би явно підтверджував, що вони боролися за праве діло, що їх участь у жорстокому насильстві є морально виправданою і соціально корисною. У даному випадку можна стверджувати, що мова йде

про дію такого механізму психологічного захисту людини, як “раціоналізація”, що дозволить ветерану подолати комплекс провини, виправдатися перш за все перед самим собою, своєю совістю, зробити спогади про агресивні і жорстокі вчинки менш травмуючими.

Неможливо не згадати той факт, що завадити реалізації саме цієї потреби намагалася пропаганда Російської Федерації, яка з самого початку ведення бойових дій демонізувала українських вояків, виставляючи їх жорстокими вбивцями цивільного населення, “хунтою”, “карателями”, створюючи численні фейкові повідомлення про їх “звірства” (особливо активно ця діяльність проводилась під час інтенсивного ведення бойових дій у 2014–2015 роках). Ці зусилля певним чином реалізувалися у відповідному відношенні до учасників бойових дій деяких проросійсько налаштованих громадян України, які за нагоди дають ветеранам війни абсолютно протилежний очікуваному зворотній зв’язок, називаючи їх вбивцями. Наслідком цього може стати сценарій розвитку негативних психологічних реакцій і станів учасників бойових дій, аж до психічних розладів та суїциду врешті-решт з одного боку, та девіантній агресивній поведінці, аж до скоєння злочинів та вбивств як таких – з іншого.

2. Досить широко розповсюдженою є очікування учасників бойових дій на отримання соціального визнання їх дій та їх самих як особистостей від оточуючих (близько 74%).

В її основі лежить природне бажання людини стати особистістю, отримати високу оцінку своїх особистих зусиль, дій та їх результатів, що для учасників бойових дій, які повертаються в мирне життя, набуває особливого значення.

Справа захисту своєї Батьківщини, домівки, рідних та близьких від нападу агресора здавна вважається одним з найбільш гідних проявів мужності, відповідно, ветеран очікує того, що він сам та його дії щодо цього будуть схвалені, розцінені позитивно. При цьому він справедливо вважає, що гідними визнання суспільством є не тільки його героїчні вчинки (“зовнішні перемоги”), а й перемоги “внутрішні”, психологічні, тобто, над самим собою, своїми страхами та недоліками (не злякався, не дезертирував, не втік з бою, не підвів товаришів по службі, не симулював нездужання тощо). Саме цього ветеран війни очікує від свого оточення, особливо при цьому потребує такого схвалення від найбільш значущих у соціальному плані для нього людей, а також від усього соціуму загалом.

При цьому у ветеранів часто спостерігається бажання (та спроби його реалізації), щоб у разі відсутності схвалення від товаришів по службі, членів сім'ї їм став відомим факт позитивної оцінки іншими. Тобто, ветеран наче розширює коло схвалення, залучаючи до нього перш за все особливо значущих для нього осіб.

Реалізації й цієї потреби українських учасників бойових дій активно протидіяла російська пропаганда, насаджуючи несхвальне відношення до їх дій у військовому конфлікті на сході України та хибне уявлення про них серед цивільного населення. Так, активно розповсюджувалися відомості, найчастіше фейкового характеру, про випадки дезертирства серед українських військових, "розквіт" алкоголізму й наркоманії у їх лавах, мародерства, пограбувань, розправ над цивільним населенням тощо. Широко відомим є фейк 2014 року від російського телеканалу "Перший канал", де розповідається про звирячі знущання українських військових над цивільним населенням, що начебто мали місце у місті Славянськ Донецької області України.

3. Важливим прагненням ветеранів війни є запит щодо прийняття в систему соціальних зв'язків і відносин мирного соціуму з більш значущим (високим) соціальним статусом, аніж той, який вони мали до прийняття участі у бойових діях (близько 59%).

Цей запит наче перегукується з другим, описаному раніше, але має свій окремий механізм формування та прикінцеву мету.

В його основі лежить декілька парадигм, які варто перерахувати:

За загальними моральними засадами суспільства збройний захист своєї Батьківщини від зовнішньої агресії (нападу вгресора) вважається одним з найбільш соціально значущих діянь, таким, що переважає інші види діянь пересічних громадян на користь своєї держави.

Згаданий збройний захист своєї держави від ворога безпосередньо пов'язаний з летальною небезпекою для захисника, але він свідомо йде на цей ризик, виказуючи таким чином готовність до найвищого ступеня самопожертви – покладання свого життя заради безпеки інших громадян (що безперечно є під силу далеко не кожному).

Природно, що на підставі цього в учасників бойових дій формується психологічний запит на отримання шанобливого відношення до себе з боку оточуючих, з огляду на надзвичайно високу суспільну цінність вчиненого ними та виявлену готовність пожертвувати життям заради саме цих людей. На думку ветеранів

війни, це має бути певним чином реалізоване у практиці соціуму шляхом підвищення їх соціального статусу як заслуженої винагороди за їх дії. Принциповою відмінністю від другого запиту тут виступає очікування не тільки визнання й схвалення, а й належної пошани та більшої поваги до них як особистостей, аніж раніше, зростання довіри, приязності до них і т.ін.

В Україні, як і в низці інших країн таке підвищення соціального статусу учасників бойових дій реалізовано на державному рівні шляхом надання їм певних соціальних пільг, а на суспільному – наданням з боку інших громадян зміненого (покращеного) формату відносин, зворотніх зв'язків. Проте, варто відзначити, що на рівні суспільства, як і у випадках попередніх очікувань, цей запит ветеранів війни наразі є реалізованим з боку суспільства далеко не повністю, і знову ж таки не в останню чергу через деструктивний вплив антиукраїнської пропаганди РФ.

Остання протягом усього періоду ведення бойових дій на сході України наполегливо формує уявлення її громадян про незначущість дій українських вояків, нівелюючи їх заслуги у цьому контексті. Факти поразок українських захисників у боях або їх відступів, що є не надто значущими у загальній картині збройного протистояння, роздухуються, підсилюються вигаданими негативними подробицями та подаються у вигляді повного фіаско українців (перш за все варто згадати нав'язувані теми про Іловайський та Дебальцевський так звані “котли”). До цього додаються й інші нівелюючі реальну сутність подій дезінформативні тези, зокрема, щодо домінування фінансової зацікавленості учасників бойових дій у веденні збройного протистояння.

Результатом цього стає те, що деякі громадяни України не сприймають учасників бойових дій як таких, що варті пошани зокрема та підвищення їх соціального статусу загалом, ігноруючи цей запит з їх боку або навіть виявляючи у відповідь на нього заперечення, відмову, спротив та агресію.

4. Досить часто учасники бойових дій демонструють спротив, психологічне несприйняття певних реалій мирного соціуму (близько 29%).

По-перше, деяким учасникам бойових дій у цьому випадку здається неприйнятним такий формат існування мирного соціуму, коли життя цивільного населення загалом йде своїм плином – буденні проблеми та їх вирішення, розваги, відпочинок, незважаючи на те, що десь там в країні гинуть військові. Факт останнього, на думку

ветеранів, повинен був суттєво змінити життя соціуму – але цього не відбувається. Додає значущості цьому соціально-психологічному феномену той факт, що як було описано раніше, не всі громадяни поділяють їх погляди на мету і характер ведення цієї війни, а інколи – навіть щодо її вимушеної необхідності як форми захисту Батьківщини.

Суттєвим психологічним чинником тут виступає вимушена видозміна світогляду комбатантів, що відбулася через тривале перебування в умовах ведення бойових дій, тобто, там, де значущими є зовсім інші цінності. Тому той факт (який і викликає психологічний спротив), що у мирному суспільстві на відміну від війни гроші, матеріальні блага як цінності нерідко виявляються важливішими за саме життя людини, для учасника бойових дій після його повернення до мирного існування є спочатку приголомшливим.

До того ж, після повернення до умов мирного існування ветеран ще тривалий час має “чорно-білий” світогляд, в якому домінують полярні психологічні та морально-етичні позиції: друг – ворог, корисно – шкідливо, погано – добре... Зауважу, що такий підхід до сприйняття навколишньої реальності був вираженням на війні, він допомагав бійцю вижити, не втрачаючи час на вагання та розмірковування, бо це могло вартувати тобі життя. Але у мирних умовах панують зовсім інші підходи до оцінювання тих чи інших явищ, процесів, що передбачають наявність декількох або багатьох проміжних позицій, відтінків у судженнях.

З огляду на це у ветерана війни на початковому етапі його перебування у мирному соціумі формується підсвідоме несприйняття оточуючих реалій. Це може вилитися у різні форми психологічної астенії, пригніченості – аж до депресивних станів, психічних розладів, сформувати відчуття ворожості соціального оточення, а також супроводжуватися настирливим бажанням повернутися до звичного формату життя. Оскільки суспільство не змінити, то останній запит інколи набуває форми бажання повернутися назад на війну – або накласти на себе руки у разі неможливості цього. В історії військової психології вже відомий американський приклад такого явища, коли протягом десяти років після в’єтнамської війни, під час якої загинуло 57 тис. американських солдатів, ще 60 тис. ветеранів скоїли самогубство в мирних умовах.

Френк П’юселік, психолог-консультант Корпусу Миру, наводив приклад культур багатьох племен, де для воїнів після повернення

з війни влаштовувався обряд “очищення”, який мав на меті перетворити їх з “Людини Бою” на “Людину Мудрості”.

5. *Тривалий час після повернення до умов мирного існування багато учасників бойових дій демонструють підвищену чутливість (психоемоційну уразливість) до певних соціальних впливів, перш за все негативних (близько 78%).*

Зазначений феномен полягає у площині так званих “комбатантних акцентуацій” – тобто надбаних ветеранами війни сукупностей індивідуально-психологічних характеристик, які в бойовій обстановці також (як і у випадку психологічного феномена, описаного під № 4) мали пристосувальний характер. До таких характеристик перш за все відносяться схильність до негайного реагування у проблемних ситуаціях, підвищена пильність, настороженість, загострене почуття справедливості, тенденція до гуртування з іншими ветеранами локальних війн, феномен соціальної безстрашності, переоцінка життєвих цінностей і цілей [1, 32-34].

Переоцінка життєвих цінностей і цілей, як така є одним з вже відзначених раніше морально-психологічних наслідків перебування в умовах ведення бойових дій, що формує інші критерії підходу до оцінювання соціальних явищ, які відбуваються навколо в мирних умовах.

Загострене почуття справедливості, як правило, формує значну невдоволеність проявами негативного соціального впливу (перш за все, несправедливості). При цьому схильність до негайного реагування у проблемних ситуаціях, виявленню яких суттєво сприяють надбані підвищені пильність й настороженість, а також відчуття соціальної безстрашності, виливається у прояви фізичної та/або психологічної агресії до джерела цього впливу, яким може ситуативно стати будь-хто з оточуючих.

Висновки. Наведені вище соціально-психологічні запити й очікування учасників бойових дій, разом з урахуванням суто внутрішньоукраїнських реалій та аспектів їх формування й протікання переконливо свідчать про наступне:

Соціально-психологічний портрет середньостатистичного учасника бойових дій на сході України безумовно є комплексним феноменом, в якому окремі його аспекти є досить тісно пов’язаними між собою причинно-наслідковими зв’язками та формують певну світоглядну й життєдіяльнісну модель для зазначеної категорії осіб.

Зазначена модель створює значущу, подекуди критичну

некомфортність взаємовідносин у системі “особистість – суспільство” для її членів та загалом потребує:

системного вирішення, що перш за все передбачає наявність чіткого й доступного процесу соціально-психогічної реабілітації для учасників бойових дій;

підвищення соціально-психологічної культури українського суспільства в умовах збройної агресії проти нього, що триває;

формування й реалізація ефективної стратегії щодо протидії ворожій пропаганді.

У разі неврахування зазначених особливостей психології ветеранів війни під час співіснування з ними в умовах мирного соціуму створюються передумови для виникнення складних психологічних і соціальних наслідків, що переконливо доводиться сучасними українськими реаліями. Поруч з відчаєм, апатією, фрустрацією, депресивними проявами в учасників бойових дій можуть розвиватися особистісні психологічні трансформації, та формуватися агресивна, конфліктна поведінка. Непідготовлене, стихійне зіткнення ветеранів з реаліями мирного життя та мирним оточенням загрожує посиленням їх ймовірної психотравматизації, а також супроводжується очікуваними маніфестаціями посттравматичних стресових розладів (у разі їх наявності).

References:

1. Ерёмина Т.И. Социально-психологическая адаптация граждан, принимавших участие в боевых действиях / Т.И. Ерёмина, Н.П. Крюков, Ю.Ю. Логинова. – Саратов: ПМУЦ, 2002. – 60 с.
2. Кокун О.М. Особливості вияву негативних психічних станів у військовослужбовців внаслідок тривалої участі в бойових діях та перебування в зоні АТО / О.М. Кокун, Н.А. Агаєв, І.О. Пішко, Н.С. Лозінська // Вісник Національного університету оборони України. – 2015. – Вип. 3 (46). – С.123–129.
3. Чісліцька О.В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців, що приймали участь у бойових діях (антитерористичній операції) / О.В. Чісліцька // Вісник Національного університету оборони України. – 2015. – Вип. 3 (46). – С. 338–343.

Transliteration of References:

1. Yeromina, T. (2002). Sotsial'no-psikhologicheskaya adaptatsiya grazhdan, prini mavshikh uchastiye v boyevykh deystviyakh (Socio-psychological adaptation of citizens who took part in hostilities). Saratov: PMUC (in Russian).

2. Kokun, O. (2015). Osoblyvosti vyjavu nehatyvnykh psykhychnykh staniv u viys'kovosluzhbovtiv vnaslidok tryvaloyi uchasti v boyovykh diyakh ta perebuvannya v zoni ATO (Features of the detection of negative mental states at military personnel due to prolonged participation in fighting and stay in the ATO zone). Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy, 3 (46), 123–129 (in Ukrainian).
3. Chisliyt'ska, O. (2015). Sotsial'no-psykholohichna adaptatsiya viys'kovosluzhbovtiv, shcho pryymaly uchast' u boyovykh diyakh (antyterrorystychniy operatsiyi). Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy, 3 (46), 338–343 (in Ukrainian).

The Author

Skrypkin Oleh,
*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, Department of Psychology,
National University of Trade and Economics,
Kyiv, Ukraine,
E-mail: aerion@ukr.net*

Abstracts

ОЛЕГ СКРИПКИН. Соціально-психологічні аспекти реінтеграції українських комбатантів у мирний соціум: запити й очікування. При поверненні в мирну обстановку в учасників бойових дій актуалізується низка певних соціально-психологічних потреб і запитів. Ці потреби загалом носять універсальний характер, але у випадку прийняття участі у бойових діях як передумови до виникнення явища вони набувають надзвичайного ступеню виразності. Дану статтю присвячено розгляду вітчизняних аспектів зазначених запитів у ході реінтеграції українських комбатантів в мирний соціум за практикою спостережень 2015 – 2019 років. Зокрема, розглядаються бажання бути зрозумілим і не засудженим, соціально визнаним і прийнятим, при цьому з більш високим статусом, а також ефект приголомшення певними реаліями мирного життя та зниження порогів чутливості до негативних соціальних впливів.

Ключові слова: участь у бойових діях, реінтеграція, запити комбатантів.

ОЛЕГ СКРИПКИН. Социально-психологические аспекты реинтеграции украинских комбатантов в мирный социум: запросы и ожидания. При возвращении в мирную обстановку у участников боевых действий актуализируется ряд определенных социально-психологических потребностей и запросов. Эти потребности в целом носят универсальный характер, но в случае принятия участия в боевых действиях как предпосылки к возникновению явления они приобретают чрезвычайную степень выраженности. Данная статья посвящена рассмотрению отечественных аспектов указанных запросов в ходе реинтеграции украинских комбатантов в мирный социум по практике исследований 2015–2019 годов. В частности, рассматриваются желание быть понятым и не осужденным, социально признанным и принятым, при этом с более высоким статусом, а также эффект ошеломления определенными реалиями мирной жизни и снижение порогов чувствительности к негативным социальным воздействиям на них.

Ключевые слова: участие в боевых действиях, реинтеграция, запросы комбатантов.

OLEG SKRIPKIN. Społeczno-psychologiczne aspekty reintegracji ukraińskich bojowników w pokojowym społeczeństwie: prośby i oczekiwania. Wracając do pokojowej sytuacji, kombatan ci mają szereg specyficznych potrzeb i próśb społeczno-psychologicznych. Potrzeby te są generalnie uniwersalne, ale w przypadku udziału w działaniach wojennych jako warunku wstępnego zaistnienia zjawiska nabierają skrajnego stopnia ekspresji. Artykuł poświęcony jest rozpatrzeniu krajowych aspektów tych postulatów podczas reintegracji ukraińskich kombatan tów w pokojowym społeczeństwie zgodnie z praktyką badawczą lat 2015–2019. W szczególności autor rozważa chęć bycia rozumianym, a nie potępianym, społecznie uznawanym i akceptowanym, o wyższym statusie, a także efekt oszłamiania pewnych realiów spokojnego życia i obniżania progów wrażliwości na negatywne skutki społeczne, które ich dotyczą. **Słowa kluczowe:** udział w działaniach wojennych, reintegracja, prośby bojowników.